

<https://doi.org/10.70728/b.series.fil.v08.i06.130>

УДК 808.5

ORCID: 0009-0004-2655-6792

ҚАДИМГИ ТУРКИЙ ТИЛДАН ЗАМОНАВИЙ ЎЗБЕК АДАБИЙ ТИЛИГАЧА

Гулчеҳра Расулова

Ижтимоий ва сиёсий фанлар институти ўқитувчиси

E-mail: guli.muzey@gmail.com

Аннотация: Мазкур мақолада туркий тиллар оиласига мансуб ўзбек тилининг тарихий шаклланиши, типологик хусусиятлари ва туркий тиллар тизимидаги ўрни тадқиқ этилади. Марказий Осиё, Сибир, Кавказ, Шарқий Европа ва Осиёнинг бошқа ҳудудларида тарқалган туркий тилларнинг генетик яқинлиги ҳамда умумий тараққиёт қонуниятлари таҳлил қилинади. Мақолада ўзбек тилининг Қарлук гуруҳига мансублиги, унинг фонетик, лексик ва грамматик тизимидаги ўзига хос трансформациялар, хусусан, сингармонизм қонуниятининг эволюцияси илмий таҳлил қилинган.

Калит сўзлар: Туркий тилшунослик, қарлук гуруҳи, типология, сингармонизм, Чиғатой тили, Алишер Навоий, диалектология, лингвистик трансформация.

ОТ ДРЕВНЕТЮРКСКОГО ЯЗЫКА ДО СОВРЕМЕННОГО УЗБЕКСКОГО ЛИТЕРАТУРНОГО ЯЗЫКА

Аннотация. В данной статье исследуется историческое формирование, типологические особенности и место узбекского языка в системе тюркских языков. Анализируется генетическая близость и общие закономерности развития тюркских языков, распространенных в Центральной Азии, Сибири, на Кавказе, в Восточной Европе и других регионах Азии. В статье представлен научный анализ принадлежности узбекского языка к карлукской группе, а также специфических трансформаций в его фонетической, лексической и грамматической системах, в частности, эволюции закона сингармонизма.

Ключевые слова: Тюркское языкознание, карлукская группа, типология, сингармонизм, чагатайский язык, Алишер Навои, диалектология, лингвистическая трансформация.

FROM THE ANCIENT TURKIC LANGUAGE TO THE MODERN UZBEK LITERARY LANGUAGE

Abstract. This article explores the historical formation, typological features, and position of the Uzbek language within the Turkic language family. It analyzes the genetic proximity and general developmental patterns of Turkic languages spread across Central Asia, Siberia, the Caucasus, Eastern Europe, and other regions of Asia. The article provides a scientific analysis of the Uzbek language's affiliation with the Karluk group, as well as specific transformations in its phonetic, lexical, and grammatical systems, particularly the evolution of the law of vowel harmony (synharmonism).

Keywords: Turkic linguistics, Karluk group, typology, synharmonism, Chagatai language, Alisher Navoi, dialectology, linguistic transformation.

КИРИШ

Туркий тиллар оиласи инсоният цивилизацияси тарихида энг қадимий ва бой ёзма ёдгорликларга эга бўлган лингвистик тизимлардан биридир. Марказий Осиёдан тортиб Шарқий Европа ва Сибиргача бўлган кенг ҳудудларда тарқалган бу тиллар гуруҳи, минг йиллар давомида ўзининг ички структуравий яхлитлигини сақлаб келган. Ўзбек тили ушбу оилада нафақат сўзлашувчилар сони, балки бой адабий анъаналари ва тарихий шаклланиш йўли билан ҳам алоҳида стратегик аҳамиятга эга. У ўтроқ маданият ва кўчманчи туркий қабилалар тилларининг синтези сифатида мураккаб ва қизиқарли лингвистик манзарани ифодалайди.

АДАБИЁТЛАР ТАҲЛИЛИ ВА МЕТОДОЛОГИЯ

Маълумки, умумхалқ оғзаки тили адабий тилнинг шаклланишидан олдинроқ юзага келган. Бунда нуфузли бир ёки бир нечта қабила ё уруғ тили умумхалқ тили сифатида қабул қилинади[1]. Шу билан бирга оғзаки сўзлашув тили сифатида шевалар ҳам сақланади. Бизга маълумки туркий тиллар ўз ичида кўплаб шева ва тилларга ажралган.

Ўзбек тили — кўп асрлик тарихга, бой лексик захирага ва илғор адабий анъаналарга эга бўлган тиллардан бири ҳисобланади. Туркий тиллар оиласи таркибида ўзбек тили Қарлук гуруҳига мансуб бўлиб, унинг тарихи Чиғатой адабий тили ва Марказий Осиё цивилизацияси билан узвий боғлиқ. Туркий тиллар оиласига ўзбек тилининг унга мансублиги борасида тилшуносларнинг таъкидига кўра, тарихан якка тилдан тарқалган бўлиб, улар Марказий, Ғарбий ва Шарқий Осиё, Кавказ, Сибир ва Шарқий Европагача бўлган кенг ҳудудларда тарқалган тиллар гуруҳидир.

Туркий тиллар генетик жиҳатдан бир илдизга бориб тақалиб, замонавий тилшуносликда бир неча йирик гуруҳларга бўлинади. Ўзбек тили ушбу таснифда **қарлук**

(жанубий-шарқий) гуруҳининг етакчи вакили ҳисобланади. Туркий тиллар генетик жиҳатдан қуйидаги гуруҳларга бўлинади:

Оғуз гуруҳи: турк, озарбайжон, туркман

Қипчоқ гуруҳи: козоқ, қирғиз, татар, ноғай, қорақалпоқ

Қарлуқ гуруҳи: ўзбек, уйғур

Сибир гуруҳи: тува, хакас, шор, якут

Булғар гуруҳи (ҳозир йўқолган): чуваш

Ўзбек тили Қарлуқ гуруҳига мансуб бўлиб, унинг шаклланиш жараёни тарихий Чигатой адабий тили билан бевосита боғлиқ. Чигатой адабий тили XIII–XIX асрлар орасида Марказий Осиёнинг умумий адабий тили сифатида ривожланган ва ўзбек адабий тили учун пойдевор бўлган.

Ўзбек тилининг шаклланиш йўлини қуйидаги мантикий босқичларга ажратиш мумкин:

1. **Қадимий туркий давр (VII–X асрлар):** Ўрхун-Енисей ёдгорликлари тили билан боғлиқ умумий илдизлар.

2. **Ўрта туркий давр (X–XIV асрлар):** Қорахонийлар даври адабий тили, Юсуф Хос Ҳожиб ва Маҳмуд Қошғарий мероси. Бу даврда тилнинг илмий ва фалсафий салоҳияти кенгайди.

3. **Темурийлар ренессанси ва Чигатой тили (XIV–XIX асрлар):** Бу давр ўзбек тили тарихида "Олтин давр" ҳисобланади. Алишер Навоийнинг "Муҳокамат ул-луғатайн" асари орқали туркий тилнинг мустақил ва қудратли тил эканлиги дунёга исботланди.

4. **Миллий уйғониш ва замонавий давр (XX асрдан ҳозиргача):** Имло ислохотлари ва тилнинг давлат тили мақомига эришиши[2].

Ўзбек тилини бошқа қариндош тиллардан ажратиб турувчи бир қатор фонетик хусусиятлар мавжуд. Бу фонетик ўзгаришлар натижасида баъзи туркий қоидалар сўнган ёки модификацияланган. Энг муҳим фонетик фарқлар қуйидагилар:

Сингармония қонуни (унлилар ҳамоҳанглиги) ҳодисасининг кучсизланишидир. Агар қозоқ ёки қирғиз тилларида сўзнинг барча бўғинларида унлилар ё қаттиқ, ё юмшоқ бўлиши шарт бўлса, ўзбек адабий тилида бу қоида юмшаган. Шунингдек, ўзбек тилидаги "о" товушининг (лабиаллашиш) ўзига хослиги уни бошқа туркий тиллардан дарров ажратиб туради. Бу ҳолат, айниқса, заём сўзларда яққол кўринади: *мулоқот, муаллим, интиқом*.

Кўшиқ товушлар ("нг", "нғ") айрим диалектларда бир хил сўзда икки хил талаффузга эга бўлиши мумкин: *ангон / ангун*.

“қ” ва “ғ” товушлари баъзи шаҳар шеваларида (айниқса Тошкентда) "к" ва "г"га яқинлашади: *қала → кала, газаб → газаб*.

Баъзи ҳудудий шеваларда туркий тиллар учун хос бўлмаган талаффуз формалари учрайди, бу тилнинг ички хилма-хиллигидан яъни туркий, араб, форс ва рус тилларидан кирган қатламлардан иборатлигидан далолат беради.

Ўзбек тилининг морфология ва сўз ясалиш хусусиятларига кўра, ўзбек тили **агглютинатив** (қўшимчалар ёрдамида маъноларни ифода этувчи) тиллар сирасига киради. Бироқ, сўз яшаш жараёнида ва феъл категорияларида ўзбек тили ниҳоятда мосланувчан тизимга эга бўлиб, бу фикрни энг нозик қирраларигача ифодалаш имконини беради.

Сўз ясалишда:

Кўплик: *китоб* → *китоблар*

Эгалик: *китобларим* → *китобларимизнинг*

Феъл шакллари: *бор* → *бораман, борган, боришим* ва ҳ.к.

Ўзбек тилида фонетик ассимиляция ва гап тузилишига боғлиқ қўшимча алмашинув ҳолатлари ҳам мавжуд: *уйимга* → *уйимга*, *болага* → *болага* (сингармония таъсири).

Ўзбек тилининг лексик таркиби ва манбалари учта асосий манбага суянган:

Туркий сўзлар: Энг қадимий, асосий ҳаётий тушунчалар. *Эл, кўз, тош, сўз, бор* ва ҳ.к.

Араб ва форс заём сўзлар: Илмий, диний ва шеърый лексика. *Илм, адолат, ҳаёт, китоб, рафиқ, баҳор* ва б.

Халқаро ва Рус тилидан кирган сўзлар: Технология ва замонавий илм-фан терминлари. *Телевизор, фабрика, поезд, институт* ва б.

НАТИЖАЛАР ВА МУҲОКАМА

Ўзбек тилидаги шеваларнинг хилма –хиллиги тилнинг бойлигидан дарак беради. Ўзбек тилининг ички диалектал бўлиниши туркий тилшуносликда ўзига хос ҳодисадир. Унда бир вақтнинг ўзида учта йирик шевалар гуруҳи мавжуд:

1. **Қарлук (чигил) шеваси:** Тошкент, Фарғона водийси (адабий тил асоси).
2. **Қипчоқ шеваси:** Қашқадарё, Сурхондарё, Жиззах ва б. (ж-лашган шевалар).
3. **Оғуз шеваси:** Хоразм вилояти (туркман ва ўғуз тилларига яқин). Бундай хилма-хиллик ўзбек тилининг туркий тиллар орасидаги "универсал кўприк" эканидан далолат беради.

Шевалар орасида лексик ва фонетик фарқлар катта: Бу хилма-хиллик ўзбек тилининг ички тармоқланишини кўрсатади ва тилнинг тирикчилигини исботлайди.

Ўзбек тилининг адабий шаклдаги ривож Чигатой адабий тилидан бошланган. Маҳмуд Қошғарийнинг “Девони луғати турк” асари, Юсуф Хос Хожибнинг “Қутадғу билиг”дек фалсафий дидактик достони, Аҳмад Югнакийнинг “Ҳибатул ҳақойиқ” асари, “Ўғузнама” каби ёзма ёдномалар фақат фават ўзбек халқининггина эмас, бу асарлар битилган даврда Ўрта ва Марказий Осиёда истиқомат қилган барча туркий халқлар (турк,

қозоқ, қирғиз, туркман, уйғур, қорақалпоқ ва б.)нинг ҳам қадимги ёзма ёдгорлиги деб билиш керак[3]. Шундай экан, XI-XII-асрларда ўзбек халқи ва унинг тили, бошқа туркий халқлар ва тиллари билан баробар шакллана бошлаган эди. Лутфий, Саккокий, Атоий, Навоий, Бобур, каби мутафаккирлар ўз асарларини шу тилда ёзганлар[4]. Бугунги кунда ҳам Навоий тили ўзбек адабий тилида маданий, эстетик ва лингвистик мезон сифатида аҳамият касб этади.

Алишер Навоий ўз асарларини Чиғатой тилида ёзган бўлиб, бу тил ўзбек адабий тилининг тарихий асосидир. Унинг асарларида тилнинг лексик ва услубий имкониятлари юксак даражада намоён бўлган. Замонавий ўзбек тили Навоий тилининг бевосита вориси ҳисобланади[5].

XX асрда ўзбек тилида газета-нашриёт, радио, телевидение ва кино ривожланиши билан тилда оммавий услублар юзага келди. Ҳозирда интернет ва рақамли медиа орқали ўзбек тили янги босқичга кўтарилмоқда.

ХУЛОСА

Ўзбек тили туркий тиллар оиласининг қарлуқ гуруҳига мансуб бўлиб, кўп асрлик тарих, бой лексик захира ва мустаҳкам адабий анъаналарга эга бўлган йирик тиллардан биридир. Унинг шаклланиш жараёни қадимги туркий ёдгорликлардан бошланиб, Қорахонийлар даври, Чиғатой адабий тили ва Темурийлар ренессанси орқали такомиллашиб, замонавий миллий адабий тил даражасигача етиб келган. Бугунги кунда ўзбек тили давлат тили сифатида жамиятнинг барча соҳаларида фаол қўлланилмоқда, рақамли технологиялар ва оммавий ахборот воситалари орқали янги босқичга кўтарилмоқда. Уни чуқур ўрганиш, асраб-авайлаш ва ривожлантириш миллий ўзликни мустаҳкамлаш ҳамда туркий дунё билан маданий-илмий ҳамкорликни кучайтиришда муҳим аҳамиятга эга.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Баскаков Н.А. Введение в изучение тюркских языков. -М.:Высшая школа, 1969.-С.118.
2. А. М. Щербак. К истории узбекского литературного языка древнего периода. Сб. «Акадеитку В.А.Гордлевскому». М., 1953. 323-бет.
3. История Узбекской ССР, Ташкент,1967,1-жилд, 381-бет.
4. Ғ.Абдурахмонов, Ш. Шукуров, Қ. Махмудов. Ўзбек тилининг тарихий грамматикаси, Ўзбекистон файласуфлари миллий жамияти нашриёти, Тошкент, 2008.
5. А.Н. Самайлович. К истории литературного среднеазиатского турецкого языка. Сб. «Мир-Али-Шер». Л. 1928,1-23-бетлар.

6. Навоий, А. *Мухокамат ул-луғатайн*. – Тошкент: Ғафур Ғулом нашриёти, 1960.

7. Ш. Рахматуллаев. Ўзбек тилининг этимологик луғати, Тошкент: Университети, 2009.